

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԳՐԻԳՈՐ ՂԱՓԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՆՉՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը 1940թ. հրատարակված «Ուրարտուի պատմությունը» հիմնարար աշխատության մեջ մանրամասն քննարկել է իր ժամանակ ուրարտագիտությանը հայտնի սեպագիր արձանագրությունների տվյալները Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության, տնտեսության, կրոնի, տեղագրության, ուրարտերենի քերականության և բառապաշարի ուսումնասիրության բազում հարցերի վերաբերյալ: Նրա կողմից արված Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը վերաբերող դիտարկումները առավել արժևորվում են արդի ուրարտագիտության ձեռքբերումների և նոր մոտեցումների լույսի ներքո:

Գր. Ղափանցյանը Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության համար առաջարկել է հետևյալ դասակարգումը.

Առաջին շրջանը սկսվում է ուրարտական թագավոր՝ Լուտիալրիի որդի Սարդուրիից (Ք.ա. 835-820թթ.), որն իրեն անվանում է Նաիրիի թագավոր և բնակություն էր հաստատել Տուշպա-Վան քաղաքում:

Երկրորդ շրջանը Գր. Ղափանցյանը սկսում է Ք.ա. 9-րդ դարի վերջից և այն անվանում է Վանյան շրջան: Այս ժամանակաշրջանը բնութագրվում է որպես ուրարտական պետության վերելքի դարաշրջան՝ Իշպուինի-Մենուա, Արգիշտի I, Սարդուրի II և Ռուսա I թագավորների օրոք մինչև 714թ.: Ռուսա I-ի մահը: Այս շրջանը տևել է 100 տարի:

Երրորդ շրջանը նա համարում է Ուրարտուի և ուրարտացիների թուլացման և կործանման ժամանակաշրջան¹:

Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության առաջին փուլի վերաբերյալ Գր. Ղափանցյանի մեծ կարևորություն ունեցող մեկնաբանությունների մի մասը ժամանակին մասնագիտական գրականության մեջ համապատասխան ուշադրության չեն արժանացել և մնացել են աննկատ:

Առաջին փուլին վերաբերվող նրա դիտարկումներից է սեպագիր աղբյուրների՝ Սրաatri-Urartu և Աստվածաշնչում հիշատակված «Արարատ» մեկնաբանությունը: Այդ մասին նա նշում է, որ Ջեզիրե իբն Օմար քաղաքից արևելք հիշատակվում են «Ջուդի լեռների»: Համաձայն ասորեստանյան և արաբական ավանդությունների՝ ջրհեղեղից հետո այստեղ է կանգ առել Նոյան տապանը: Այս գավառն էլ, ըստ նրա, եղել է Ուրուատրին: Նրա համար համոզիչ հանգամանք է այն, որ այդ անասվելը կապվում է Աստվածաշնչի Արարատ (Ուրարտու/Ուրուատրի) անվան հետ: Նա իրավամբ պնդում է, որ Աստվածաշնչում հիշատակվող Արարատ լեռը կապվում է հենց այդ բնաշխարհի հետ, և ոչ թե այժմյան Մասիսի հետ²: Անհրաժեշտ է նշել, որ Գր. Ղափանցյանի այս մեկնաբանությունը նաև համընկնում է վաղ հայկական աղբյուրների հաղորդած տվյալներին: Ըստ Մովսես Խորեն-

նացու՝ Արարողի երկիրը գտնվել է «Կաղմեայ տան» մոտ³։ Համաձայն ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների՝ «Կաղմեայ տան» նախատիպն է եղել Կաղմուխի երկիրը։ Այն տեղադրվում է Տիգրիսի վերին հոսանքներում Կաշիյարի (ներկայիս՝ Մարդինի) լեռների հյուսիսային փեշերին և նրանից արևելք՝ իր մեջ ընդգրկելով նաև Տիգրիսի ձախափնյա հատվածին հարող որոշ տարածքներ⁴։ Հետևաբար, Կաղմուխի-Կաղմեայ տան հարավ-արևելյան սահմանները հարել են ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Նիբուր (ներկայիս՝ Ջուդի լեռներին), որոնց հետ էլ Փավստոս Բուզանդը նույնացնում է Կորդուք գավառի Աստվածաշնչում հիշատակված Արարատ լեռը⁵։ Իսկ Մասիս լեռը Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի մոտ հիշատակված է «Մասիս» անվամբ։

Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության երկրորդ փուլում՝ Վանյան շրջանում, Գր. Ղափանցյանը կարևորում է ուրարտական Իշպուինի և Մենուա արքաների գործունեությունը՝ կենտրոնացված պետություն և միասնական պանթոն ստեղծելու գործում։

Ուրարտական արքա Իշպուինին եղել է ասորեստանյան արքա՝ Շամշի-Ադադ V-ի (Ք.ա. 825-812թթ.) ժամանակակիցը։ Գր. Ղափանցյանը գտնում է, որ Ք.ա. 825 կամ 820-ական թթ. Ուրարտում իշխել է Լուտիպրիի որդին՝ Սարդուրին⁶։ Իսկ վերջինս, եթե նույն անձնավորությունն էր, ով Ք.ա. 833թ. ընդհարվել էր Սալմանասար III-ի հետ, այսինքն՝ Լուտիպրիի որդին, ապա նրա գահակալության ժամանակաշրջանը Գր. Ղափանցյանը թվագրում է Ք.ա. 835-ից (կամ 840-ից) մինչև 825թթ.՝ 20 տարի։ Հետևաբար, երկու Սարդուրիների՝ ուրարտական արքաներ լինելու հանգամանքը Գր. Ղափանցյանը համարում է սխալ։ Նա սխալ է համարում նաև Լուտիպրիի՝ ուրարտական արքա լինելու հանգամանքը և⁷։ Իշպուինի արքայի գահակալության շրջանը նա թվագրում է Ք.ա. 820-800թթ.՝ հավելելով նաև այն հինգ տարիները, որ հայրը իր որդու՝ Մենուայի հետ գահակալել են միասին, այսինքն ընդգրկել են Ք.ա. 805-800թթ. ժամանակահատվածը։ Իսկ Մենուա արքայի կառավարման ժամանակաշրջանը նա թվագրում է Ք.ա. 805-780թթ.։

Ք.ա. 819թ. ասորեստանյան բանակը զորահրամանատար Մութաթիս-Աշշուրի գլխավորությամբ արշավանք է ձեռնարկում դեպի Ուրմիա լճի ավազան⁸, որտեղ ընդհարվում է Շարծինայի՝ Մեկդիարայի որդու և Իշպուինի արքայի հետ։ Ասորեստանցիների նպատակն էր նվաճել Գիլգամը։ Սակայն նրանք չկարողացան հասնել իրենց նպատակին և վերադարձան հայրենիք՝ ավերածության ենթարկելով Սուն(մ)բու երկրի տարածքը⁹։ Խոսելով այս արշավանքի մասին, Գր. Ղափանցյանը դա համարում է բիայնական պետության հզորության արգասիք, քանի որ այդպիսով ուրարտացիները սպառնալիք էին ներկայացնում Ասորեստանի նկատմամբ՝ ընդհուպ նրա սահմաններին։ Փոքր Ջաբի վերին հոսանքի շրջաններում։ Ասորեստանցիներին ուրարտացիների կողմից կազմակերպված դիմակայելու լավագույն ձևապարհի նա համարում է Փոքր Ջաբի նեղ կիրճը, որով էլ բիայնացիները ասպատակության էին ենթարկում ասորեստանցիների հողերը¹⁰։ Ապահովելով իր երկրի անվտանգությունը՝ ուրարտական արքան սկսեց

աշխատանքներ իրականացնել իր քաղաքական իշխանության ամրապնդման համար:

Իշպուհինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանում ստեղծվեց հայտնի Ջիմզին-դադի՝ Միերի դեան արձանագրությունը¹¹: Ըստ արձանագրության հաղորդած տվյալների, ուրարտական պետության տարածքային ամբողջականության մասն են կազմել ուրարտական պետությունը, Արդինի-Մուծածորը, Կուեննուն, Արծունիունին, Էրիդիան, Ուիշինին, և Նիշինի քաղաքները: Հետևաբար, այդ ժամանակ բիայնական պետության սահմանները ընդգրկում էին Վանա լճին հարող արևելյան մասերից մինչև Ուրմիա լիճ ընկած հատվածը, և Կորդվաց լեռներից մինչև Թոնդրակ լեռան հատվածը¹²: Այստեղ հիշյալ արքաները հաղորդում են այդ «դուռը» կառուցելու մասին, տալիս են գլխավոր և երկրորդական բոլոր աստվածների անունները, որոնց պետք է կանոնավոր կերպով զոհեր մատուցվեին: Գր.Ղափանցյանը այս արձանագրության մեջ քաղաքականապես կարևորում է, որ այստեղ արտահայտվում է ուրարտական աստվածների կազմավորման՝ գերագույն եռաստվածության համակարգը՝ Խալդի, Թեշուբ-Թեյշեբա, Շիվինի, արտահայտվում է ուրարտական դաշնության կոնսոլիդացիան, հավաքական կազմավորումը¹³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Վանի թագավորության՝ որպես պետության կազմավորման, և նրա պետական դիցարանի ձևավորման գործում մեծ է Իշպուհինի արքայի քաղաքական գործունեությունը¹⁴: Ուրարտագիտության մեջ այսօր վկայված է այն տեսակետը, որ այս արքայի ցանկության շնորհիվ է, որ ուրարտական դիցարանի դիցապանկուն առաջնային և գլխավոր տեղ սկսել է զբաղեցնել Խալդի աստծո պաշտամունքը¹⁵: Այս արքայի գործունեության շարունակողը դարձավ նրա որդին՝ կենտրոնացված ուրարտական պետության հիմնադիր Մենուա Իշպուհնորդին: Այս արքայից մեզ հասած մի քանի արձանագրություններ հաղորդում են նվաճված տարածքներում նրա կողմից Խալդիի պաշտամունքի տարածման գործընթացի մասին: Այստեղ ընթերցում ենք երեք քաղաքների անուններ, որտեղ կառուցվել են «սուսի» տաճարներ և «խալդյան դռներ»՝ Խալդի աստծու իշխանության տարածման և ամրապնդման համար¹⁶: Ըստ Գր.Ղափանցյանի՝ Խալդին սկզբում եղել է Մուսասիր քաղաքի տեղական աստվածը: Իսկ հետագայում պետության կազմավորմանը զուգընթաց, նա ստացել է համաուրարտական նշանակություն: Ուստի, նա Խալդիին համարում է տեղական աստվածություն: Հետևաբար, կարող ենք արձանագրել, որ իրավացի է եղել Գր. Ղափանցյանը՝ նկատի ունենալով Խալդի աստծու պաշտամունքի առաջնայնությունը՝ այն անվանելով «խալդամուրություն»: Շատ հետազոտողներ համամիտ են նրա հետ, քանզի այս մոտեցումը որոշ առումներով համադրելի է միաստվածության հետ¹⁷:

Այս արքաների համատեղ գահակալության ժամանակ նրանց ռազմական գործունեության հենակետը դարձավ երկրի հյուսիսը: Այս ժամանակ ուրարտական զորքերը արշավանք ձեռնարկեցին Արածանիի ակունքներ և Արաքս գետի շրջան, որտեղ ընդհարվեցին Լուշա, Կատարգա, Կիտերուխի երկրների ցեղային միության հետ¹⁸: Պարտության մատնելով այս երկրները՝ ուրարտական զորքերը

արշավեցին մինչև Անաշե և Հզոր Մակուրու¹⁹։ Ուրարտական բանակը հաջողությամբ դիմագրավում է նաև այս երկրներին օգնության եկած էթիունի միության զորքերին²⁰։ Գր.Ղափանցյանը անում է այն հարցադրումը, թե որտեղ են եղել Ուիտերուխի, Լուշա և Կատարզա երկրները, և պատասխանում այդ հարցին, որ դրանք գտնվել են Անդրկովկասից հարավ՝ Արարատի հետևում՝ Բագրևանդ գավառում, այսինքն՝ ժամանակակից Ալաշկերտի հովտում և Մուրադ-չայ գետից հարավ, որտեղ նախկինում եղել է հայկական Ապահունիք գավառը։ Այդ եզրահանգումը Գր.Ղափանցյանը հիմնավորում է, որ Իշպուինի և Մենուա արքաները իրենց համատեղ զահակալության ժամանակ Տաշբուրունից ավելի հեռու չեն բարձրացել, իսկ այստեղ Մենուա արքան հասել է Չինգլիների լեռնանցքով։

Կարևորելով այս արքաների հյուսիս իրականացված համատեղ արշավանքի նշանակությունը՝ նա է ուրարտագիտության մեջ առաջին անգամ ^{URU} Anaše քաղաքի համար վերականգնել URU «քաղաք» որոշիչը՝ համարելով այն վերը թվարկված երեք իշխանություններից մեկի՝ Վիտերուխի կենտրոնը²¹։ Ի դեպ, Վիտերուխի երկրի տեղադրմանը Ալաշկերտի հովտում Գր. Ղափանցյանի հետ, անկասկած, պետք է համաձայնվել։ Սակայն, սեպագիր աղբյուրների Կատարզան ժամանակին իրավամբ նույնացվել է հին հայկական Կղարջքի հետ, հետևաբար, այն ընկել է շատ ավելի հյուսիս-արևմուտք՝ Սև ծովի հարավ-արևելյան անկյունից ոչ հեռու։ Ինչ վերաբերում է Լուշային, ապա նրա տեղադրումը առայժմ կասկածներ է հարուցում²²։

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այստեղ Գր.Ղափանցյանը իրավացի է եղել, քանի որ ուրարտական արքաները այս արշավանքի շնորհիվ վերացրեցին երկրի հյուսիսային սահմաններին սպառնացող վտանգը²³, և դրա շնորհիվ իրենց հսկողությունը սահմանեցին Հայկական Պարի կենտրոնական հատվածներում և արևելքում՝ լեռնաշղթայի՝ Մեծ Մասիսի հետ միացման հատվածում²⁴։

Ուրարտական արձանագրություններից Գր.Ղափանցյանը եզրակացնում է, որ Մենուա արքան իր քաղաքական էքսպանսիան տարածել է Ուրմիա լճից (Մանայից) մինչև Արևմտյան Եփրատ (Մալաթիա) և Հայկական Տավրոսից մինչև Հայկական Պար՝ վերջինից մասամբ անցնելով դեպի Արարատյան դաշտ (Տաշբուրուն)։ Նա գրավել էր Արածանիի ամբողջ տարածության վրա ընկած շրջանները և, հավանաբար, նաև Բասենը²⁵։

Մենուա արքայի քաղաքականության շարունակողը դարձավ նրա որդին՝ Արգիշտի I-ը (Ք.ա. 786-764թթ.²⁶)։

Գր. Ղափանցյանի Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը մատուցած նորությունների մեջ ուշադրության արժանի է այս արքայի Սարիղամիշի արձանագրության²⁷ մեջ վկայված Աշտուխնիի դիտարկումը որպես ցեղանուն²⁸։ Ուրարտագետներ՝ Մ.Նիկոլսկին, Գ.Ծերեթելին, Գ.Մելիքշվիլին այդ անվանումը սխալմամբ դիտարկել են որպես քաղաքանուն²⁹։ Իրականում, արձանագրության մեջ Աշտուխնիից առաջ գոյություն ունի մի ուղղահայաց սեպ, որն էլ և համարվում է ցեղանվան որոշիչ։ Իսկ ինչ վերաբերում է Գր.Ղափանցյանի կողմից «քաղաք» որոշիչ ընթերցելուն, ապա Սարիղամիշի արձանագրության բովանդակությամբ

յունը վկայում է դրա օգտին: Արձանագրությունը հաղորդում է, որ Արգիշտի արքան նվաճել է Աշտուխինի ցեղի երկրի Ախուրիանի քաղաքը: Իսկ արձանագրության ստորին հատվածում հաղորդում է, որ Աշտուխինն նվաճվել է և ենթարկվել ուրարտական տերությանը: Գր.Ղափանցյանի ճիշտ ընթերցմանը նպաստել է մի համագամանք ևս: Ախուրյան քաղաքը արձանագրության երկրորդ տողում վկայված է բացարձակ հոլովով, իսկ Աշտուխինի ցեղի երկիրը՝ սեռական հոլովով: Դա նշանակում է, որ համաձայն արձանագրության՝ տվյալ պարագայում ուրարտական արքան նվաճել է մի օբյեկտ՝ Ախուրիանի քաղաքը, որը պատկանել է Աշտուխինի ցեղի երկրին: Հետևաբար, Գր.Ղափանցյանի մեկնաբանությունը ճիշտ է: Աշտուխինին ոչ թե քաղաքանուն է, այլև՝ ցեղանուն, իսկ Ախուրիանին անհայտ քաղաք չէ: Այն եղել է Աշտուխինի ցեղի գբաղեցրած տարածքի կենտրոնը:

Ուղեգրադարձական պատմության երրորդ շրջանը, որը առանձնացնում է Գր.Ղափանցյանը, սկսվում է Զ.ա. 714թ.-ից հետո, երբ Ռուսա I-ը պարտություն է կրում ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի կողմից: Այս շրջանը նա անվանում է Ուրարտուի և ուրարտացիների թուլացման և կործանման շրջան³⁰:

Հաջորդ ուրարտական արքաներին, որոնց հիշատակում է Գր.Ղափանցյանը Ռուսա I-ից հետո, հանդիսանում են՝ Արգիշտի II-ը (714-680*), Ռուսա II-ը (680-645), Սարգուրի III-ը (կամ IV*, 646- 620թթ.): Սակայն արքաների այս ցանկը այսօր վերը նշված արքաներով չի սահմանափակվում, քանի որ ուրարտագիտության մեջ հայտնաբերված սեպագիր նոր աղբյուրները պարունակում են լրացուցիչ տվյալներ: Ուրարտուի վերջին արքաներից այսօր հայտնություն են նաև Սարգուրի IV և Ռուսա IV արքաները: Գիտության նորույթներից է հանդիսանում Ն.Վ.Հարությունյանի կողմից Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված երկու արձանագրությունների վրա ուրարտական Ռուսա IV արքայի անվան ընթերցումը³¹:

Գր.Ղափանցյանը Ուրարտական պետության վերջին արքա է համարում Ռուսա III-ին: Վերջինս իրեն անվանում էր Էրիմենայի որդի: Անհրաժեշտ է նշել, որ Էրիմենայի ինքնության պարզաբանումը դեռ Գր.Ղափանցյանի ժամանակներից եղել է ուրարտագիտության վիճառարույց խնդիրներից, և այդպիսին շարունակում է մնալ նաև այսօր: Գր.Ղափանցյանի ժամանակ ուրարտագիտության մեջ հնարավոր են համարել, որ Էրիմենան իշխել է Սարգուրի III-ի և Ռուսա III-ի միջև, այսինքն՝ Զ.ա. 620-ից 605 թթ. ընկած ժամանակահատվածում³²: Գր.Ղափանցյանը հետևելով Ի.Մեշչանինովին՝ հնարավոր է համարել, որ Էրիմենան եղել է անձնանուն կամ ցեղանուն, նկատի ունենալով այն, որ ուրարտական «Էրիմենայի» կարող է նշանակել «Էրիմենյան», այսինքն՝ Էրմինա կամ Արմինա ցեղից սերված, ցեղին պատկանող: Այդ ազգանուններն էլ, ըստ նրա, հավանաբար նշանակել են «արմենական-հայկական»³³: Սակայն Ռուսա III հայրանվան՝ Էրիմենայի արմեն-հայ շինծու ստուգաբանությունը արդեն ապրել է իր դարը, քանի որ Կարմիր-բլուրի պեղումներում դեռևս 1957թ. հայտնաբերվել է ^mErimeña անվամբ կավե սեպագիր աղյուսակ: Այդ Էրիմենան, ըստ երևույթին, եղել է ուրարտական թագավոր Սարգուրի IV-ի որդին³⁴:

Գր.Ղափանցյանը գտնում էր, որ ուրարտական կայսրությունը իր գոյությունը շարունակեց մինչև Ք.ա. 585թ. Մուրաստանի և Լիդիայի միջև պատերազմի ծագումը: Նա ընդունում է այն տեսակետը, որ նշված ժամանակաշրջանում Մարաստանը վերացրել է Ուրարտուի պետությունը և ավերել նրա մայրաքաղաք Տուշպան³⁵: Սակայն 20-րդ դարի 80-ական թվականներից ուրարտագիտության մեջ առաջարկվեց ուրարտական պետության անկման թվական համարել Ք.ա. 650-640-ական թվականները: Այդպիսի ենթադրության համար հիմք են ծառայել Բաստամուն իրականացված հնագիտական աշխատանքները: Հնարավոր է համարվում, որ ուրարտական կայսրությունը անկում է ապրել Ռուսա Արգիշտոդու իշխանության տարիներին³⁶: Արևմտյան ուրարտագիտության մեջ ուրարտական պետության վերջին արքաներ՝ Սարդուրի IV, Ռուսա IV համարվում են արքայազներ, այլ ոչ թե արքաներ: Այս մոտեցման ներկայացուցիչները մերժում են նաև այս արքաների գահակալության հնարավորությունը³⁷:

Ըստ Գր.Ղափանցյանի՝ ուրարտացիները հեռանալով պատմության ասպարեզից, իրենց քաղաքական, մշակութային և սոցիալ-տնտեսական ձեռքբերումներով հիմք հանդիսացան հայ ժողովրդի կազմավորման համար³⁸:

Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության ասպարեզում Գր.Ղափանցյանի մատուցած ծառայություններ կարելի է համարել նաև հետևյալ դրույթների առաջադրումը.

ա) Ուրարտական սեպագիր աղբյուրների Ուրուատրի-Ուրարտու և Աստվածաշնչում հիշատակված «Արարատ»-ի նույնացումը:

բ) Նրա կողմից Իշպուրնինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանում Խալդի աստծու պաշտամունքի առաջնայնության կարևորումը՝ այն անվանելով «խալդամոլություն»:

գ) Հիշատակված արքաների՝ դեպի Արածանիի ակունքներ և Արաքս գետի շրջան իրականացրած արշավանքի ժամանակ ուրարտական զորքերը ընդհարումը Լուշա, Կատարգա, Կիտերուխի ցեղային երկրների միության դեմ, որի ժամանակ, պարտության մատնելով այս երկրներին, ուրարտական զորքերը արշավեցին մինչև Անաշե և Հզոր Մակուրու: Կարևորելով այս արքաների հյուսիս իրականացված համատեղ արշավանքի նշանակությունը՝ Գր.Ղափանցյանն է ուրարտագիտության մեջ առաջին անգամ ^{URU} Anaše քաղաքի համար վերականգնել URU՝ «քաղաք» որոշիչը՝ համարելով այն վերը թվարկված երեք իշխանություններից մեկի կենտրոնը:

դ) Գր.Ղափանցյանի Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը մատուցած նորույթների մեջ ուշադրության է արժանի նաև Արգիշտի I արքայի Սարիղամիշի արծանագրության մեջ վկայված Աշտուխինիի դիտարկումը որպես ցեղանուն:

THE ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE MILITARY-POLITICAL HISTORY OF URARTU

The academician Grigor Kapantsyan in his fundamental study, published in 1940, concerning the history of Urartu, took into a thorough consideration and analyzed the data of the cuneiform Urartian inscriptions, which were known in his time, concerning the military-political history of Urartu, its religion, the situation of its toponyms and some questions of the Urartian grammar. In this article we have taken into consideration his views and opinions on the military-political history of Urartu which we have analyzed in the light of achievements of the modern Urartology. The academician Kapantsyan proposed the following classifications concerning the military-political history of Urartu. 1) the first period begins with the son of the Urartian king Lutipri Sarduri (835-820 Bc) who calls himself a king of Nairi and had made his abode in the town Tušpa-Van. 2) Kapantsyan begins the second period with the ninth century BC and calls it a period Van. This period is characterized as a period of rise and prosperity of the Urartian Kingdom under the kings Išpuini-Menua, Argišti I, Sarduri II and Rusa I. 3) He considers the third period as a time of decline (weakening) and destruction of urartians and Urartu. One of his important considerations is the fact that he emphasized the importance of the worship of the Urartian god Haldi in the reign of the kings Išpuini and Menua and called it "mania for Haldi". When he mentioned kings undertook their campaign into the region of the rivers Arazani and Araks, the urartian troops encountered the tribe union of the countries Luša, Katarza and Uiteruhi and, defeating them, the Urartian troops continued with their campaign up to Anashe and powerful Makuru. Emphasizing the importance of these kings campaigns to the North, Kapantsyan restored, for the first time in Urartology, the definition URU "town" for the town ^{URU}Anaše. Among Kapantsyan's discoveries concerning the military-political history of Urartu his one more finding must be mentioned, according to which the name Aštuhini in the inscriptions of the king Argišti I found in Sarigamish is defined as a name of a tribe.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի Պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 123 (այսուհետև՝ ՈւՊ):
2. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 124:
3. Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 33 (գիրք I, գլ. Ժ) , 34 (գիրք I, գլ. ԺԱ):
4. Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 98-99 (այսուհետև՝ ТУ).
5. История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953, с. 20.
6. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 139:
7. Սարգսուրի I-ի հայրանվան՝ Լուտիպրիի կապակցությամբ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ն.Ադունցի տեսակետը, ըստ որի այդ անունը հավանաբար ծագում է ուրարտերեն խտ «կին» և խուրիերեն իրի՝ «տեր» բառերից, և նշանակում է «տիրուհու որդի»: Ելնելով դրանից, նա հակված է Սարգսուրի I-ին համարելու ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակված Արամեի հետնորդը և որդին: Այդ մասին տե՛ս Adontz N., Historie d' Arménie, Paris, 1947, p. 191-192.

8. Millard A., The Eponyms of the Assyrian Empire. 910-612 BC., State Archives of Assyrian Studies, II, Helsinki, 1994, 31/57. Reade J., Assyrian Campaigns, 848-811 B.C. and the Babylonian Frontier, Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, Bd. 68, 1978, pp. 258-260.
9. Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. 1 (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926, § 718, pp. 719-722. Grayson A., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia (այստիսեան՝ RIMA), Assyrian Periods, Vol. III, Toronto, 1996, A.O.103.1: ii 34-ii 59; A.O.103.1: ii 34-ii 59; A.O.103.1: ii 59-iii 70. Дьяконов И., История-Мидии от древнейших времен до конца IV в., Москва-Ленинград, 1956, с. 165-167. Арутюнян Н., Биаһнилу (Урарту), Ереван, 1970, с. 139-141.
10. Ղափանցյան Գր., Ուր, էջ 145:
11. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи (այստիսեան՝ УКН), Москва, 1960. УКН, № 27 – КУКН (Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այստիսեան՝ КУКН), Ереван, 2001), № 38.
12. Հմմտ. Հմայական Ս., Ուրարտական պետության և մշակույթի ծնավորման խնդրի շուրջ, Հին Հայաստանի մշակույթ, 16, պրակ III, 1995, էջ 105:
13. Ղափանցյան Գր., Ուր, էջ 141:
14. Salvini M., La formation de l'état urartéen, - Acta Anatolica. Paris, 1-5 juillet 1985", նույնի La panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état, Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico, 6, 1989, p. 79.
15. Salvini M., La panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état, Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico, 6, 1989, p. 84, նույնի Geschichte und Kultur der Urartäer, 1995, S. 40, 183.
16. УКН II № 382 – КУКН, № 40; КУКН, № 42; КУКН, № 141 (ասորեստանյան տեքստ). КУКН, № 172 a, ինչպես նաև՝ УКН I, № 99 – КУКН, № 41 և УКН I, № 97 – КУКН, № 123, УКН I, № 77 – КУКН, № 97. УКН I, № 372-374 – КУКН, № 148-150.
17. Հմայական Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 34: Գրեկյան Ե., Դրվագներ ուրարտա-մուծածիրյան հարաբերությունների պատմությունից, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այստիսեան՝ ՄԱՍԵԺ), հ. XXIV, 2005, էջ 287, նույնի The Will of Menua and the Gods of Urartu, - Aramazd, Yerevan, 2006, Vol. I, pp. 150-195.
18. УКН, 21-22 – КУКН, 32-33.
19. УКН, 20 – КУКН, 31, лц. стор., с. 1-11 = обор. стор., с. x² 34.
20. УКН, 20 – КУКН, 31, лц. стор., с. 12 и след. = обор. стор., с. 3 и сл.
21. Капанцян Г., Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении, Ереван, 1940, с. 15-16, նույնի Ուր, էջ 147, ինչպես նաև՝ Марр Н., Фрагмент халдской надписи из Алашкерта, Известия Академии Истории Материальной Культуры, т. I, 1920, с. 53.
22. Арутюнян Н., ТУ, с. 105-106, 131, 201-203.
23. Հմայական Ս., Եփունի երկիրը և Լուշա-Վաթարգա-Վիտերուխե դաշնությունը, - Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Գյումրի, 1998, էջ 16:
24. Մանանդյան Հ., Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պատմագրության քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 22, քարտեզը՝ էջ 47-ում, ինչպես նաև՝ Zimansky P.,

Ecology and Empire: The Structure of the Uratian State, SAOC, 41, Chicago, 1985, p. 24, 29.

25. ՈւՊ, էջ 151, ինչպես նաև՝ Հանդես Ամսօրեայ, 1893, էջ 84-85: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966, էջ 214-215:
26. զր. Ղափանցյանը Արգիշտի Մենուայորդու գահակալության տարիները սահմանում է Ք.ա. 780-755 կամ 778-750թթ. ժամանակահատվածը, տես՝ ՈւՊ, էջ 156: Այս արքայի գահակալության տարիների հետ կապված խնդիրը առ այսօր ուրարտագիտության մեջ ունի տարբեր քննարկումներ: Տես Меликшвили Г., УКН, 1960, с. 245-246. Дьяконов И., История Мидии от древнейших времен до конца IV в., Москва-Ленинград, 1956, с. 170 и прим. 3.
27. УКН, N 130-КУКН, № 176.
28. Ղափանցյան զր., ՈւՊ, էջ 168:
29. Никольский М., Археологические Известия и заметки, 1893, № 12 (А, Т, П), УКН, № 130, с. 5. Церетели Г., Урартские памятники Музея Грузии, Тбилиси, 1939, 18 (Ф, А, Т, П). Harouthiounyan N., OLZ, 78, 1983, № 6, p. 553.
30. Ղափանցյան զր., ՈւՊ, էջ 123: Ուրարտական պետության վերջին շրջանի պատմությունը տես նաև՝ Дьяконов И., Последние годы урартского государства, Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), № 1, 1951, 29 и сл., նույնի՝ Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963, с. 28-29. Арутюнян Н., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, - Древний Восток, т. 2, Ереван, 1976, с. 98 и сл. Salvini M., Geschichte und Kultur Urartäer, 1995, S. 109, նույնի՝ Argišti, Rusa, Erimeña, Rusa und die Löwenschwänze: Eine urartäische Palastgeschichte des VII. Jh. V. Chr., Aramazd, Vol. II, Yerevan, 2007, pp. 146-162.
31. Арутюнян Н., КУКН, № 445, прим. 1 - № 446, ինչպես նաև՝ Биаунилу-Урарту, Санкт-Петербург, 2006, с. 258-260, նույնի՝ К интерпретации надписей на глиняной бумле Кармир-блур, Историко-филологический журнал (այսուհետև՝ ИФЖ), 1960, № 1, с. 223-228, նույնի՝ Problèmes concernant la dernière période de l'histoire d'Urartu, - Acta Antiqua, T. XXII, Fasc. 1-4, Budapest, 1974, pp. 415-428.
32. Lehmann-Haupt C., Armenien Einst und Jetzt, II, 2, Berlin-Leipzig, 1931, S. 685. Пиотровский Б., Ванское царство, Москва, 1959, с. 42. Sandaljian J., Les Inscriptions Cuneiforms Urartiques, Venise, 1900, p. XXXVII. Տես Մուխսյան Ա., Կարևոր մի ուղղում, ՄՍՍԸԺ, հ. XIX, 2000, էջ 133-139, ինչպես նաև նույնի՝ Die sogenannte "Erimeña Tafel", - Aramazd, Vol. I, Yerevan, 2006, pp. 202-207.
33. Мешанинов И., К анализу Эримена, "Язык и мышление", т. I, 1933, с. 37-42. Ղափանցյան զր., ՈւՊ, էջ 221-223:
34. Арутюнян Н., КУКН, с. 433, 481.
35. Ղափանցյան զր., ՈւՊ, էջ 221: Lehmann-Haupt C., Armenien einst und jetzt, II/2, 1931, S. 696, 462. Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 116. Дьяконов И., Последние годы урартского государства, ВДИ, № 1, 1951, с. 34. Меликшвили Г., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 319-321. Арутюнян Н., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, - Древний Восток, т. 2, Ереван, 1976, с. 112-114.

36. Kroll S., *Urartus Untergang in anderer Sicht*, Ist. Mitt., Bd. 34, 1984, S. 165-168.
Kessler K., *Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien*, in V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, - *Xenia*, 17, Konstanz, 1986, S. 80-81. Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, S. 117.
37. Иванчик А., К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерейцев. Киммерейские памятники Передней Азии, ВДИ, № 3, 1994, с. 164. Медведская И., *Конец Урарту: новые факты и гипотезы*, Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пуотровского, Санкт-Петербург, 1998, с. 62. Zimansky P., *Xenophon and the Urartian Legacy*, - *PALLAS*, 43, 1995a, p. 260, nt. 4. Նոյնի An Urartian Ozymandias, - *Biblical Archaeologist*, 58/2, 1995b, p. 98.
38. Ղափանցյան Գր., ՈւՊ, էջ 224: Арутюнян Н., *Биайнили-Урарту*, Санкт-Петербург, 2006, с. 260.